



# ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ "Епископ Константин Преславски"

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ  
КАТЕДРА ПО ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

КАЛИНА ИВЕЛИНОВА АТАНАСОВА

## ОБЛЕКЛОТО ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен  
"доктор"

Докторска програма: Археология (Средновековна българска археология)

Професионално направление: 2.2. История и археология

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Научен ръководител: доц. д-р Константин Трендафилов Константинов

Шумен  
2022

Дисертационният труд е обсъден и насочен към защита на заседание на катедра "История и археология" към Факултета по Хуманитарни науки на ШУ "Епископ Константин Преславски", проведено на 15.06.2022 г.

Дисертационният труд е структуриран в две части – текст и приложения. Текстът се състои от увод, три глави с общо дванадесет параграфа, заключение и списък на използваната литература. Приложенията включват: термини и илюстративен материал с авторски схеми на костюми и елементи от облекло (214); авторски рисунки на детайли от костюм (3); снимки на авторски материални възстановки (10); чужди снимки, схеми и репродукции (24).

**Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 21.09.2022 г. от 11 ч. в зала 309 в Корпус 1 (Ректорат) на ШУ "Епископ Константин Преславски", гр. Шумен, ул. "Университетска" 115.**

Материалите по процедурата са на разположение на интересуващите се всеки работен ден от 9:00 до 16:00 ч. в кабинет 107 и кабинет 301, Корпус 1 (Ректорат) на ШУ "Епископ Константин Преславски", гр. Шумен, ул. "Университетска" 115.

През последните години, с напредъка на историческите проучвания и технологиите, пред специалистите и широката публика все по-нагледно и по-атрактивно се представят научните открития и достижения в България. Важно е онагледяването на облеклото като част не само от бита, но и на цялостната средновековна култура, да не изостава от съвременните тенденции на реконструиране. За целта е необходимо по-цялостно и обобщаващо изследване върху костюма през отделните исторически периоди, по-адекватно структуриране на натрупания материал, непредубедено преразглеждане на източниците в светлината на новите открития, ревизиране на някои стари постановки и създаване на нови, добре обосновани. За да не изостава от съвременните тенденции, облеклото също така трябва да е реконструирано не само теоретически като рисунка, но и експериментално. Чрез методите на експерименталната археология практически могат да се проверят редица възможности: преди всичко дали е вярна и надеждна дадена теоретична реконструкция; коя е била реалната кройка на костюма, видът материал и съчетанието на различни материали при аксесоарите; дали избраните елементи и материали предоставят нужната възможност за движение и впечатляваща представителност; какви са били реалните размери на плата, тежестта на метала, стъклото, кожата; как се е постигала многослойността на даден костюм и т. н.

**Предмет** на настоящото изследване е съвкупността от данни за облеклото на Второто българско царство – изобразителни, писмени и археологически. Тъй като в средновековието то задължително съсловно включва не само дрехите, но и всички останали елементи, в

дисертацията се разглеждат също така короните, диадемите, шапките, забрадките и другите украси за глава, бижутерията, копчетата, коланите и украсата на обувките. Избран е периодът на Второто българско царство (от възстановяването на българската държава от Асен и Петър през 1185 г. до унищожаването ѝ в края на XIV - нач. на XV в.), защото той е изключително богат на всякакъв вид паметници и поради това предоставя много възможности за теоретични реконструкции във вид на рисунки и схеми и за богато документирана практическа експериментална археология.

**Цел** на проучването е изграждане на възможно най-пълна картина на видовете костюми на отделните социални категории население по българските земи в периода края на XII – края на XIV в.

За постигането на тази цел бяха поставени следните **задачи**:

- събиране и анализ на информация за предходния период;
- събиране и анализ на различните източници на информация за целевия период, с разглеждане тяхната достоверност и съпоставяне резултатите от старите и новите проучвания по темата;
  - на база на получените данни обособяване информацията за облеклото на различните прослойки;
  - разкриване и подреждане характерните елементи от въпросното облекло; проследяване на зависимости спрямо предходния период; проследяване на евентуалните външни влияния;
  - анализиране на така оформеният масив от данни; оформяне типология на различните костюми;
  - оформяне на актуална визуална представа как са се обличали хората през Второто българско царство.

Ако целта и задачите са изпълнени, дисертационният труд би могъл да се използва като учебно помагало към специалности история, археология, моден дизайн и би бил от **значение** при правилното експониране на средновековната българска история, култура и изкуство в музейни експозиции, възстановени археологически обекти, на исторически изложби и фестивали, както и други прояви в областта на културния туризъм.

Естеството на източниците на информация налага използването на разнообразни **методи**: сравнителният анализ; хронологическият метод; подбор, идентификация и категоризиране; статистическият метод; методът на мрежата; експерименталният метод и др. Не е възможно съставянето на типология на обектите без разграничаване на отделни обществени групи. Затова е приложена идеята за трипартидност на средновековното българско общество, разделено на три съсловия (свещеничество, войнство и работници), а освен тях е институцията на владетеля, стояща над всички останали. При анализа на обектите за най-достоверни се приемат портретните изображения върху стенописи, миниатюри, скулптирани капаци на саркофази, надгробни статуи. Следват степенувани по значение изображенията, условни или достоверни, на конкретни личности върху печати и монети; сцени с битов характер в стенописи, миниатюри, керамика, графити; цялостно или частично запазени находки или материални следи от тях, открити в некрополите или случайно намерени; описания в хроники, агиографска литература, търговски документи и други писмени извори.

**Структурата** на изследването включва увод, три глави с общо дванадесет параграфа, заключение, списък на използваната литература,

списък на съкращенията – общо 221 стандартни страници. Приложенията съдържат списък с термини и илюстративен материал с включени схеми, снимки на стенописи и материални възстановки, репродукции и илюстрации – общо 81 стандартни страници.

**В първата глава**, посветена на церемониалните владетелски костюми, в отделни параграфи са разгледани орнатите на царете, съвладетелите и цариците.

Влиянието на Източната Римска империя върху българските церемониал и титулатура е отдавна доказано и не се нуждае от допълнителни коментари. При изследването на инсигниите на владетелите и висшата аристокрация по исторически причини е неизбежно сравнението с Византия. Затова е приложено късо описание на видовете византийски императорски символи, които след приемането на християнството са служили за образец на подражание и на българските владетели. От тях се акцентира само на тези, които могат да се приемат за част от облеклото. Това са: короната (стема, камелавкион); туниката (дивитисион, рукон, сакос); лоросът (от няколкото византийски форми на развитие в българските изображения се срещат само два: ранен – дълга ивица плат, и късен – с прикрепена скъпоценна яка манакион); мантията; и накрая обувките. През късновизантийския период основният императорски костюм – хламидовият (с ниска корона в съчетание с мантия), – постепенно е изместен от лоросния (с висока корона и лорос). Отчетено е, че след падането на Константинопол през 1204 г. съвременният византийски двор вече не представлява задължителен обект на подражание, още повече, че България през XIII

в. се отваря като цяло не само към западни стоки, но предимно към готически форми на изкуството. Тези фактори се отразяват и на начина, по който българските царе са се представяли публично.

Най-изобилен източник на български **царски** изображения от XIII и XIV в. е запазеният сфрагистичен и нумизматичен материал. Обаче в голямата си част образите по него са условни, а и самият им формат не предразполага към детайлност. Поради тази причина е извършен подробен анализ на инсигниите само на четиримата български владетели, за които са се запазили няколко различни типа източници на информация. Това са Иван Асен II, Константин Тих Асен, Михаил Шишман и Иван Александър.

Всички запазени изображения на Иван Асен II са датирани след битката при Клокотница през 1230 г. Стенописните му портрети в църквата "Св. 40 мъченици" и Ивановските скални църкви го показват в корона тип камелавкион, докато на монетите и печатите си той носи стема. Освен с два вида корони, той е представен на медната му монета и с два вида инсигнии за тяло – мантия и лорос, показани заедно. Смесването на два иконографски типа е нетипично за Византия, но на фона на наличните изображения върху монети и печати и на други български владетели може да се приеме, че въпросната комбинация вероятно е била реално ползвана в България. Напълно е възможно коронацията на Балдуин I, която според Робер де Клари включвала увенчаване с лорос и мантия, на фона на вече описания крах във византийския церемониал след 1204 г. и на вече започналото отваряне към Запада, да е породила нова мода във владетелските презентации на Балканите.

Константин Тих ползва поне два орната с дублиращи се регалии, които при това са употребявани в четири различни комбинации. Освен два вида корони – камелавкион и стема, – той притежава вероятно и два лороса: архаичен (кръстосан) и съвременен (комбиниран с яка). На някои монети, както и при Иван Асен II, лоросът е носен под мантия. Анализът на различно датирани изображения показва, че в началото на царуването си Константин Тих умишлено е търсел архаизация при публичните си презентации, докато след премахването на вътрешните заплахи за трона той се обръща към съвременни образци и изображенията му следват модерните тенденции. Това не е никакъв прецедент, тъй като подобни случаи са регистрирани във Византия и Сърбия. Характерна е голямата комбинативност при усвояването на различните образци, както и свободното ползване на западни заемки.

От Михаил Шишман са запазени изображения върху монети, както и предполагаемо символично погребение. Докато монетите го показват еднотипно (със стема, рукон, късен лорос и скиптър с кръст), то едно от възможните тълкувания на находките в символичния му гроб е за наметало, кафтановидна дреха и къс златен колан. Възможна е обаче и друга интерпретация, според която в гроба е положен лорос.

Иван Александър върху монетите си е представен със стема, но по-достоверните му изображения върху фрески и миниатюри го показват с корона тип камелавкион. Изобщо употребата на стема през XIV в. основателно се поставя от изследователите под съмнение. На ранните му монети фигурира също мантия, носена по познатия начин върху лорос. Различни от предишните му владетелски изображения са



повторяемите двуглави орли върху ботушите му в Манасиевата хроника, Лондонското евангелие и предполагаемото му надгробно скулптурно изображение.

В дисертацията се подкрепя тезата, че след средата на XIII в. короната-венец стема е заменена от полусферичния камелавкион. Вероятно по същият начин кръстосаният лорос при Иван Асен II е заменен от късния, макар че при Константин Тих се наблюдава случай на умишлено архаизиране на инсигнията. Употребата на различни видове мантии, от своя страна, макар и само по специални поводи, вероятно е продължила през цялото Второ българско царство. Не е изключено, въпреки че лоросният костюм е бил официалното владетелско облекло, при коронацията си съобразно древния обичай владетелите да са се явявали в мантия. В отделни случаи са налице анахронизми и разминавания – кръстосан лорос или лорос в комбинация с хламида. Подробното и постоянно изобразяване на Константин Тих с кръстосан лорос през първите години от управлението му може би говори за физическото наличие на старинен тип инсигния – пленена, наследена или специално изработена, – която е била добре известна и съответно използвана като символ на приемственост. Комбинирането на мантия и лорос е по-вероятно еklektизъм, възникнал възможно под западно влияние.

Портрети на **съвладетели** / "младши царе", различни от условните изображения върху монети, са запазени само от периода на властването на Иван Александър. При него обаче се наблюдава безпрецедентен случай в българската история, при който всички синове носят царска титла, въпреки че не всички са обявени за

престолонаследници. Изображенията им върху миниатюри, монети и саркофази на практика не се различават от царските, въпреки че вероятно е имало разлика в детайлите.

По аналогия с царете се приема като предпоставка, че церемониалният костюм на **цариците** също следва образци от Източната римска империя. По тази причина анализът му започва с кратка справка за облеклото на византийските императрици. През XI-XII в. августите носят висока конична корона в отлика от останалите високопоставени дами в двора, чиито инсигнии включват ниски коронки. Туниката дивитисион, еднаква за императорската двойка, през XI в. при владетелките плавно е подменена с далматиката – дреха с големи триъгълни ръкави, популярна сред жените от заможните социални слоеве. Инсигнията, която остава неизменно идентична при императора и императрицата, е лоросът. През X-XI в. има известна разлика в носенето му – при жените висящият край, вместо да се премията през ръката, се прикрепя към кръста, оформяйки елегантен капковиден панел. През XII в. тази практика е изоставена и краят на лороса отново започва да се премията през ръката. Комбинацията от висока конична корона, далматика и късен лорос остава характерна за официалното изобразяване на императриците до края на империята.

Тъй като запазените изображения на български царици са значително по-малко от тези на царе, анализирани са всички налични източници, дори и тези с ниска степен на достоверност. Портретите на Ирина Ласкарина в Бояна и съпругите на Иван Александър върху фрески в Иваново, миниатюрите в Лондонското Четвороевангелие и Манасиевата хроника и върху монети показват разминаване със

съвременните им византийски тенденции. Короните им наподобяват най-общо византийските, но вместо с далматика и лорос те се изобразяват почти неизменно с права туника с тесни ръкави и мантия. Изключението – моливдовулът на "Ирина, царица на българите", – по-скоро потвърждава правилото, тъй като по всяка вероятност не е изработен в България. Предпочитаният орнат на цариците е хламидов, а не лоросен. Спрямо константинополския церемониал употребата на наметало издава архаичност. От своя страна основната дреха – права, непрепасана, с тесни ръкави, – се отличава по вид както от дивитисиона (който е с широки ръкави, пристегнати в наръкавници), така и от делматиксиона на византийските императрици. Като модел през XIII в. тя наподобява рука на владетеля. Разминаването отново е умишлено, тъй като изображенията на царствени светици в Боянската църква и на Трапезица показват, че костюмът на августите е бил добре познат в Търново. По определени причини българските царици спазват собствена линия на орнат. През XIV в. основната дреха се обогатява с нови елементи, каквито са разрезите и допълнителните ширити по дрехата на Теодора II в Лондонското Четвероевангелие. Като цяло представителното облекло на цариците не е ясно разграничено от това на висшите аристократки.

Анализирани са също портрети на снахата и дъщерите на Иван Александър във вече споменатите ръкописи. Младите жени са представени в царски орнат. Изображенията потвърждават, че сред владетелките лоросът е познат и употребяван, макар да не му е отдадено предпочитание.

Във **втора глава** са разгледани костюмите на духовенството, като се започва с тенденциите, утвърдени през **византийския период**. Именно тогава в голяма степен се оформя орнатът на духовниците в източноправославния свят – така, както е познат от късното средновековие. Облеклото им е "наднационално", еднакво за различните държави. Следователно синхронни византийски и сръбски източници и находки са адекватен ориентир за духовническия орнат по нашите земи.

Епископският костюм се състои от стихар (риза), пояс, фелон (наметало – кръгло парче плат от вълна, с отвор в средата) – наследени на практика без изменения от VI-VII в., епитрахил, набедренник (четириъгълно парче плат, което се закача в единия си край за пояса), наръкавници и омофор (бяла вълнена лента, произхождаща от античния палий/*palium*, украсена с издължени кръстове, която се носи върху фелона). Непосредствено свидетелство за употребата на този богослужебен комплект на българска територия през византийския период са четири епископски погребения от Кърджали. През XI-XII в. в облеклото на висшите византийски духовници навлиза полиставрионът (фелон, нашит с кръстове), запазен първоначално само за патриарха, но постепенно отпускан като специална привилегия на архиереите на по-важните епархии. По същото време с полиставриона, една от официалните императорски одежди, сакоът преминава в употреба сред патриарсите и епископите на автокефални църкви.

Началото на българската църковна независимост е поставено чрез уния с Римокатолическата църква (склучена през 1204 г. и продължила до към 1211 г.). От запазената кореспонденция на папа Инокентий III става ясно, че по повод помазването на архиепископ

Василий за примас, той и други български архиепископи са били обдарени с католически богослужебни одежди – към онзи момент вече различни по вид от източноправославните. Въпреки данните, че унията с Рим оставя забележими следи както във формата, така и в съдържанието на българския църковен живот чак до XV в., няма сведения, че западните инсигнии са останали в употреба след прекратяването ѝ или че са повлияли трайно на българското първосвещеническо облекло.

Единственото изображение на български **патриарх** – това в Манасиевата хроника, – потвърждава, че българският първосвещеник е носел полиставрион. По аналогия със сръбски изображения (логични предвид близката съдба на сръбската и българската православни църкви през XIII – XIV в. и тесните връзки между тях) може да се приеме, че паралелно е употребяван и неговият заместник – сакосът. Моделът и украсата на византийския сакос са в два различни варианта. По-старият представлява права дреха с къси ръкави и украса, аналогична на тази на полиставриона, докато по-късният е срязан изцяло под мишниците, закопчаван с копчета отстрани и извезан богато с многофигурни библейски сцени. Следвайки източноправославния модел, вероятно българският патриарх е носел също и шапка – черна или бяла в зависимост от това дали преди това е бил монах или не.

Не са запазени нито изображения, нито физически останки от орнати на **епископи**, но портретът на софийския епископ Калевит в Кремиковския манастир от XV в. показва, че през късното средновековие тяхното облекло също следва общите тенденции в източния свят. Най-значимата промяна спрямо византийския период е

навлизането в употреба на полиставриона не само за патриарха, но и сред всички митрополити.

По време на Второто българско царство, освен изображения в ръкописи, за първи път се появяват стенописни портрети на **свещеници** и монаси в цял ръст, които могат да бъдат ползвани като сигурен източник на сведения. Това са фреските в Карлуково, Долна Каменица и Калотина. Сред ктиторските композиции монашеските и свещенически портрети заемат не по-малко видно място от светските, което показва, че, поне при аристокрацията, замонашването не се е отразявало на общественото положение. Анализът на облеклото показва наличието на два вида свещенически орнат – тъмен и светъл. Тъмният по същество повтаря този на монасите, разгледан по-долу, и включва задължително покриване на главата. Светлият повтаря орната на епископите, без отличителния само за епископския сан омофор и с обикновен, бял фелон. Встрани от двете групи остава изображението на Добрейшо от едноименното евангелие, което е твърде нетипично и поради тази причина на този етап все още не подлежащо на точна идентификация.

Сравнението с изображенията на духовници в Томичовия псалтир спомага да се обособи още една група – тази на **псалтовете** (черковните певци). През разглеждания период в източния свят те също носят характерни облекла: в наситени цветове, с широки ръкави, ниска талия, съчетани с големи шапки – бели цилиндрични или разноцветни и широкополи. Макар да липсват портретни изображения, отново са налични като византийски, така и сръбски аналогии.

За дрехите на българските **монаси** се съди по общо пет стенописни портрета: в Долна Каменица, Станичене и Бачковската

костница; по един портрет на монахиня е запазен в Станичене, Полошкия манастир, Иваново и на миниатюра в Манасиевата хроника. Облеклото на източноправославното монашество остава почти без изменения в продължение на векове и се състои от шест съставни части: подмантиен хитон или риза, кукул (качулка), аналав (правоъгълно парче плат или кожа с отвор за главата), пояс, обувки и мантия. Елементите съвпадат с тези от V - VI в., като с времето се изменят тяхната кройка и отчасти употребяваните платове. При двата портрета в Станичене правят впечатление наситените цветове – пищен червено-бял аналав при Арсений и тъмночервена мантия при неизвестния му спътник; това обаче не е никакво изключение за периода и региона. Още по-цветно е облеклото на **монахините**, до степен някои от портретите им да са определени първоначално като светски. При четирите запазени фрески липсват не само черният и сивият, но дори кафявият цвят. Забражданията не само на българските, но и изобщо на източноправославните монахини имат точни съответствия сред представителните светски украси за глава (разбира се, без скъпите накити и декорации). Явно, в отлика от задължителния за мъжете кукул, през разглеждания период във византийския свят не е имало утвърдено специфично покривало за глава за монахините. Може да се предположи, че при встъпването си в монашески сан благородничките са сваляли украшенията от едно или повече от светските си забраждания, и са ги драпирали в подходящи тъмни цветове.

**Глава трета** е посветена на светските костюми, като са разгледани отделно мъжките и женските такива. Категориите на

владетелите и духовенството са лесни за разпознаване по признак начин на обличане, но разграничаването на воинското съсловие от това на работниците е значително затруднено. Подробното разследване показва силно усложнен апарат от носители на титли и държавни чиновници в столицата и провинцията. Освен когато изрично е посочено име и титла, определянето на точно социално положение на определена личност по изображения и гробни находки е неизбежно субективно. При това най-нископоставените по външния си вид едва ли са изглеждали забележимо различно от съсловието на работниците, а има ясни индикации, че заможните слоеве на обикновеното население имитират облеклото на аристокрацията. Поради тези причини в светския костюм са обособени условно следните подкатегории:

- висша аристокрация (деспоти, севастократори, членове на царското семейство и личности с индикации за особено високо обществено положение);

- нисша аристокрация (провинциална аристокрация, търговско съсловие и хора с високо обществено положение и/или с високи материални възможности, чиито статут е недостатъчно ясно определим);

- обикновено население (хора с ниско обществено положение и/или скромни материални възможности).

На база портретите с носители на сигурно идентифицирани титли отдавна е изведено заключението, че българските висши сановници, подобно на царете, следват византийския модел в облеклото и инсигниите. Нещо повече – през XIII-XIV в. се формира специфично общобалканско политическо и културно пространство, укрепвано чрез смесени бракове. При останалите подкатегории няма подобни сигурни



маркери, затова вместо съвременни византийски аналогии предварително се разглежда развитието на българския костюм през предходният период (XI-XII в.), за да се проследи какви традиции са наследени от него и какви вторични културни влияния биха могли да се наблюдават в развитие.

**В първи параграф** – този за мъжкото облекло – като отправна точка за изучаване на българския костюм от **византийския период** е използван Мадридският препис на хрониката на Скилица. Данните са съпоставени с такива от периода на Първото царство, както и със синхронни ктиторски портрети в Костур (център на гранична култура през ранното средновековие), а също и с местни находки от късните номади – печенези и кумани, които именно през този период се установяват трайно в българските земи. Стига се до извода, че българският мъжки костюм през византийския период е формиран от синтеза между традиционните местни дрехи, нови кумански влияния и официалното византийско облекло.

Обособени са два вида шапки – първият с космат кант в долната част, а вторият изцяло космат. За торса анализът показва пет типа дрехи, за които има свидетелства, че са в употреба към края на XII в., независимо дали наследени или наскоро усвоени/ формиранни. Това са: кафтан в няколко различни вида; прорязана до кръста дреха с нагръдни шнулове; скарамангион (дреха със свръхдълги ръкави); дреха с дълги, прорязани отпред поли; хламида. Първите два типа по произход са раннобългарски, като през византийския период развиват хибридни форми вследствие влияния от страна на късните номади.

Скарамангионът е с персийски произход, вероятно усвоен успоредно в България и Византия през ранното средновековие и е напълно възможно да е имал различни особености в двете страни, но за сега изобразителните и писмени източници не разкриват такива. Дрехите с прорязани поли са с кавказки, вероятно арменско-грузински произход, усвоени в югозападните български земи с византийско посредничество. Хламидата, от своя страна, е част от костюма на Източната римска империя още от античността, затова се приема, че в България при носенето ѝ са следвани византийски прототипи. Скарамангият и дрехата с прорязани поли не са сигурно засвидетелствани в България през късното средновековие; за останалите типове има сведения, че с известни модификации се запазват в употреба.

Разглеждат се 17 различни случая (портрети, изображения върху монети, гробни находки, миниатюри), за които се предполага, че са изобразени/погребани **висши български аристократи**, мъже или момчета. Гробовете са от некрополи във Велико Търново, Станичене и Дръстър. Портретите произхождат от църкви в Търново, Бояна, Костур, Долна Каменица, Станичене, Карлуково и от миниатюри в Лондонското евангелие. Обособени са два вида венци (севастократорски и деспотски) и два вида шапки. Севастократорският венец съответства достатъчно точно на ромейския прототип, докато от своя страна деспотският съдържа иновации. И двете шапки показват възможна връзка с Първото българско царство. Облеклото за торса е шест различни типа, четири от които са наследили елементи от византийския период. Това са хламидата, кафтанът с къси ръкави, дългият кафтан с тесни ръкави и късият кафтан. Типът на Михаил Асен от Костур остава единствен по

рода си, докато костюмът на Константин от Станичене представлява хибридна форма между ромейски и къснономадски елементи и рангови символи. На фона на съвкупността от изображения хламидовият костюм на севастократор Калоян стои изолирано, но все пак XIII в. е периодът, в който хламидите в Константинополския двор постепенно се изместват от кавадиионите. Обособени са също два вида обуване (ниски обувки и ботуши) и три различни начина за носене на представителен колан.

Анализът показва, че формалното спазване на общоприети, ромейски по тип рангови символи по никакъв начин не пречи на изключителното разнообразие на дрехи и аксесоари. Една от причините би могла да бъде, че са изобразени /погребани различни типове дрехи (дворцови, официални или такива, обличани при встъпване в достойнство). Като цяло прави впечатление силното присъствие на местни вкусове и/или етнически елементи в официалното облекло – факт, засвидетелстван и в Сърбия. Наблюдава се и известно размиване на дрехите-инсигнии, при което мъже с различен ранг носят един и същи тип облекло. Вероятно като следствие от това е практиката официалните дрехи (по-точно различните видове кафтани), да се изработват еднакви за бащи и синове, като количеството властови символи може да е намалено, но не и избегнато при децата. Разглежда се и възможността за унаследяване на инсигнии, но доказателствата за такава практика са косвени.

Значително по-голям брой са разгледаните типове облекла на **"нисши" аристократи** и техните синове. Приложени са данни от гробове в два некропола (при църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново и църквата „Св. София“ в София), и ктиторските портрети от

пет църкви (в Несебър, Долна Каменица, Станичене, Калотина и Земен). Анализирани са възможни реалии при непортретни изображения в Боянската църква, Хрельовата кула, Манасиевата хроника и Томичовия псалтир; такива са установени с по-голяма степен на сигурност в Манасиевата хроника. Обособени са два вида шапки. Облодънната шапка със скъпоценен кант (фолиев венец или сърма) е вероятно еднаква при висшите и нисшите аристократи, във втория случай изпълнена малко по-евтино. Вторият тип шапка има аналози в унгарски изображения на кумани. Костюмите за торса са десет различни типа, само три от които показват съответствия с типовете на висшата аристокрация (кафтанът с къси ръкави, монголският деел от Станичене и кафтанът с дълги тесни ръкави). От останалите два показват връзка с Първото царство (прорязана до кръста дреха; дреха с прорез при полите), един е западна и един къснокуманска заемка (двуцветна дреха от Калотина; дреха със свръх-дълъг ръкав от Манасиевата хроника). Под чуждо влияние вероятно е усвоена и непрепасаната дреха с висящи ръкави, която има както кавказки, така и западни аналози. Останалите два типа – непрепасаната дреха с ниско деколте и дреха тип елек (под въпрос) – трябва да се приемат за иновация.

Обуването, както и при висшата аристокрация, включва ботуши (засвидетелствано от портрети) и ниски отворени обувки с каишки (според реалистично предадени детайли от стенописите в Хрельовата кула). Ако детайлите от Хрельовата кула са верни, то чорапите са цветни, дълги до коляното и пристегнати с ленти в контрастен цвят. Начинът на носене на представителния колан не показва принципни разлики с тези на висшите аристократи. Изображенията на

представителни колани се потвърждават и от археологическите находки – откритите апликирани екземпляри са от различно скъпи материали и съответно с различна стойност. Изобщо апликираните колани не са задължително признак на аристократизъм. Като съществена част от общото въздействие на костюма трябва да се посочат няколко вида висящи ръкави.

Погледнато в цялост, изненадва голямото количество "чуждици" в костюма на аристокрацията. Това може да говори както за голям процент чужди примеси в населението, така и за голяма търпимост спрямо чуждестранните дрехи или за висока възприемчивост към чуждестранни моди. Къснономадското влияние върху българския костюм засяга основно кафтаните на военната аристокрация и е в поне две последователни форми: печенежко и "първично" куманско през византийския период (с унгарски, украински и руски аналози), "вторично" (еклектично) куманско и татарско през XIII-XIV в. (с унгарски, монголски и западни аналози). За първата форма са характерни късите набрани поли, за втората – страничното закопчаване и свръх-дългите прорязани ръкави.

Дрехите на момчетата спрямо тези на бащите им следват същите принципи, както при висшата аристокрация – ранговите и/или етническите белези са в по-малки количества.

За костюма на **обикновеното население** се съди по гробни находки от некрополи в Преслав, Росица, Калиакра, с. Янтра, Крумово кале и Неговановци, както и сведението на Никифор Григора за жителите на Струмица. На сравнителен анализ са подложени някои персонажи от библейски сцени в църквите в Бояна, Иваново и Земен,

които вероятно също отразяват реалии. Находките, макар и не малко, не могат да възстановят пълната картина, тъй като по-евтините материали оставят по-слаби следи в некрополите. Все пак може да се изведат някои наблюдения на базата на сравнение с предходния период и с по-пълно възстановеното облекло на нисшата аристокрация. Облодънната шапка със сърмен кант се среща и сред тази прослойка. На базата на косвени сведения може да се допусне, че косматите кожени шапки, употребявани през Първото царство и византийския период, продължават да се носят от обикновеното население и през късното средновековие. В облеклото за торса са разграничени пет типа. Кафтанът с дълги тесни ръкави и централен прорез вече бе засвидетелстван при висшата и нисша аристокрация. Подобна популярност сред всички прослойки потвърждава вече изказаното мнение, че този тип е модифицирана версия на националните български кафтани от Първото царство. Различно спрямо аристокрацията е двуредовото закопчаване и недоказаното препасване с колан. Може да се предположи, че характерните нагръдни ширити от Първото царство са се "профанизирали" и са останали в облеклото на обикновеното население. Непрепасаната дреха с ниско деколте, прорязаната до кръста дреха и дрехата с разрез при полите са типове, носени и от нисшата аристокрация. На базата на описания от съвременници се приема и употребата на рунтави кожени дрехи, макар че точният им вид не може да се установи.

За обуването се съди по гробни находки от Преслав (останки от ботуши) и по битови детайли в библейски сцени от Земенския манастир (ниски затворени обувки с каишки). Чорапите са обути върху бели долни

панталони, пристегнати под коляното с връзки. Поради естеството на сведенията заключенията са несигурни. Поне сред част от прослойката се употребяват представителни апликирани колани, изпълнени от евтини материали.

**Втори параграф** от трета глава, посветен на женския светски костюм, също започва с анализ на данните за предходния период. Липсват обаче достоверни изобразителни източници, затова се налага връщане още по-назад във времето, към някои сведения и артефакти от периода на Първото царство. Извършен е и преглед на находки от некрополи във Враца, Гълъбник, Дръстър, Дядово, Изворово, Искрица, Ковачево, Крстевци (дн. Македония), Ловеч, Любеново, Туховище, Цепина и Чаталка, които могат да бъдат отнесени към византийския период. На тяхна база се правят обобщения за употребата на накити – нарастване на броя и размера на обеците и огърлиците, запазване популярността на прочелниците, разцвет в употребата на гривните. Обичаят жените да носят по няколко обеци, гривни и редове мъниста се заражда през Първото царство, добива своя разцвет през византийския период и постепенно отмира през късното средновековие. Прочелниците обаче остават изключително популярен накит сред всички слоеве на населението.

За същинското облекло за справка са използвани сведения от писмо на Йоан Цец, костурските ктиторски портрети, а също графит от Кърджали и две битови сцени от църквата Св. Панталеймон в Горно Нерези. Установена е вероятната употреба на текстилно забраждане и високите шапки, текстилните пояси, висящите ръкави и далматиката.

Отделно са разгледани находките, реално оставени от късните номади, които предполагат сложно украсени шапки и кафтановидно облекло. Като цяло за женското облекло от **византийския период** може да се приеме, че забражданията включват прочелник; носене на няколко наушника; ниски и високи шапки, две дрехи една върху друга, със или без препасване в кръста; богат набор от накити в косите, по врата и ръцете; както и видими различия във визията на населението на север и юг от Балкана. С по-малка сигурност може да се приеме, че част от облеклото е било кафтановидно, а друга – туникообразно. Ръкавите в някои случаи са били висящи, а в други – големи и триъгълни. Вероятно през XI-XII в. започва процесът на модифициране и комбиниране на видовете ръкави, стигнал своя връх през XIV в.

Към категорията на **висшите аристократки** на Второто българско царство са причислени жените от шест стенописни портрета („Св. 40 мъченици“, Бояна, Костур, Долна Каменица, Станичене, Карлуково), два гроба (Дворцовата църква на Царевец и базилика 2 в Дръстър), както и едно изображение в Манасиевата хроника.

Наблюдава се голямо разнообразие в украсите за глава – четири различни типа, първият с три подтипа. Севастократориците, деспотиците и царските дъщери носят ниски корони – практика, по всяка вероятност заимствана от придворните дами в Константинопол. Два от трите вида корони са съчетани със специална шапка-подложка; всички имат венец в основата си. Както и при мъжете, короните / венците представляват вариации по византийски образци; в случая със севастократорица Десислава е внесен и западен елемент под формата на подбрадник. Короната на деспотицата от Долна Каменица вероятно



представлява версия на старинна владетелска корона, преминала от съпругите на императорите към тези на техните синове и съвладетели. Местна иновация са вероятно наушниците тип Драгижево, които завършват оформлението на украсата за глава. Короните на принцесите от Лондонското Четвероевангелие директно имитират тази на царицата, но освен това имат и пряк византийски аналог. Представителната обратноконична шапка, на свой ред, е отделен тип и вероятно наследена от предходните периоди. Тя се отличава от византийската прополома, но показва известна връзка с обратноконични шапки от Сърбия и Саксония. Третият тип забраждане е сложносъставното, състоящо се от шапка-подложка, двуредова украса на челото и подбрадник, с византийски аналози от X-XI в., но не са изключени и местни иновации. Четвъртият тип е възстановен по фрагменти, затова е трудно да се анализира в детайли. Той включва диадема-венец и покривало, обхващащо цялата глава без лицето.

Облеклото за торса е три типа, но с ясно изявен превес на първия, състоящ се от туника с тесни ръкави и наметало. Този тип се запазва без принципни промени в продължение на близо век. Най-характерната негова особеност се състои в това, че имитира официалните облекла на цариците. Най-важният му елемент – наметалото, – е вече отживелица в дворцовите среди на Византия. Това говори за по-голяма консервативност, отколкото е засвидетелствана в мъжкия костюм. Сливането на костюма на владетелката с този на първите ѝ дами отразява принципната ситуация в дворовете на Византия и Сърбия. Вторият тип горна дреха е права, с разрез по цялата дължина и с висящи ръкави. И за трите елемента, взети поотделно, има податки в

данните за женското облекло от предходните периоди. В цялостния си вид този тип явно е синтез от няколко различни по вид тенденции. Липсата на достатъчно изображения от XII-XIII в. пречи да се изясни точния му генезис. Третият тип – дреха със странично закопчаване, – е известен само от гроб 162а в Дръстър, съответно видът му не е сигурен.

В случаите, когато съпругата стои по-високо в йерархията от съпруга, тя запазва ранговите си белези отпреди брака. В останалите случаи властовите символи (корона/диадема, орли, бисерна украса) се повтарят и при двамата. Предаването на властови символи от майки към дъщери не е възможно да се установи поради липса на достатъчно изображения и на археологически материал. Същото важи за разликите в костюма на жени и момичета.

В групата на **"нисшата" аристокрация** са разгледани стенописни портрети от Карлуково, Долна Каменица, Станичене, Калотина и Земен, както и гробове от некрополи в Преслав, Крамолин, "Св. 40 мъченици" и Трапезица във Велико Търново, Калиакра, Станичене и Дръстър.

Обособени са шест типа забраждане, три от които съответстват на "висшестоящите дами". Повече или по-малко дословно, всички типове забраждания при последните се повтарят и при по-ниско стоящите в йерархията. Това не е изненадващо, тъй като подобна е картината изобщо на Балканите. Същевременно, именно в диадемите-обръч и високите представителни шапки (и двата типа с византийски и сръбски паралели през същия период) се наблюдават регионални различия във визията. Не по-малко интересно е, че ги носят жени с различна възраст и семейно положение – малки момичета, неомъжени и

омъжени жени. Новите три типа включват забраждане с декоративни игли, с прочелник и една сложносъставна, вероятно хибридна комбинация от прочелник, венец и подбрадник. Забраждането с прочелник е наследено от Първото българско царство, но през късното средновековие може да се говори за няколко негови разновидности. Останалите два типа могат да се приемат за ново явление. Възможно е да са проникнали сред нисшата аристокрация "отдолу", т. е. характерни са били първо за обикновеното население. Наблюдават се и чуждестранни влияния, които обаче са преобразувани на местна почва – например подбрадникът, вместо да прикрива врата, образува елегантен овал пред гърдите. На базата на примерите от Долна Каменица и Калотина (където заедно са изобразени майки и дъщери) може да се приеме, че при нисшата аристокрация има разлика в забраждането на малки момичета и зрели жени, като тенденцията е към добавяне на нови елементи и усложняване украсата за глава с възрастта. Не може да се проследи подобна зависимост при девойките и омъжените жени поради недостиг на материал за сравнение.

Облеклото за торса е три ясно различими типа. Единият от тях, а именно туниката с прорез и висящи ръкави върху друга с по-тесни такива е вариация на облеклото на висшите аристократки. Туниката при нисшата аристокрация е с прорез само до кръста и според теорията на Кръстю Миятев е родоначалник на късния сукман. Висящите ръкави на свой ред имат няколко различни вида според дължината, разположението на прорезите за ръцете и според това дали са функционални. Вероятно става дума за дреха, която е проникнала в средите на висшата аристокрация по линия на дребното болярство. През

същия период във вида с функционални ръкави тази туника се среща в Сърбия, Грузия, Унгария и Франция. Отделен тип представлява далматиката, носена непрепасана и с шлейф по западен маниер. Независимо кога точно навлиза в българския женски костюм, тя вероятно вече е част от него през византийския период. Същевременно тя изглежда не се разпространява твърде масово, защото като самостоятелна дреха през късното средновековие се среща само веднъж, а в останалите случаи употребата ѝ е адаптирана към местните вкусове чрез съчетаване с други дрехи. Дрехата с големи триъгълни ръкави от същия период във Византия е различна, с яка и ниска талия. Най-атрактивният тип облекло за торса представлява съчетание от първите два (дреха с висящи ръкави, облечена върху друга, с големи триъгълни). Носят го деца, девойки и омъжени жени. Предвид ограниченото му географско разпространение явно е регионална мода, възникнала в бившите територии на България и Сърбия. Различните елементи на този сборен костюм вероятно са усвоявани в България по различно време и в продължение на дълъг период, започвайки от края на Първото българско царство.

На фона на няколко случая на боляри, облечени според чужда традиция (Долна Каменица, Станичене и Калотина), биха могли да се очакват директни заемки и в женския костюм, но в действителност не е така. С изключение на забражданията, костюмът на провинциалната аристокрация, доколкото може да се прецени, проявява удивително еднообразие. Външните влияния са под форма на отделни елементи, които на местна почва са синтезирани до получаване на ново изделие. С малки изключения високопоставените жени носят свободни дрехи без

препасване. Това е отличие на балканската носия спрямо запада. Като цяло българското и сръбското женско аристократично облекло са сходни, но спрямо Византия се наблюдават съществени отлики.

Данни за облеклото на **обикновените жени** осигуряват некрополите във Враца, Кабиле, Преслав, Хоталич, Дръстър, Калиакра, Крепча, с. Янтра, Дриново, Трапезица и Неговановци. За сравнение са използвани персонажи от фрески в Боянската църква и Земенския манастир. Наблюдава се голямо разнообразие на находките в различните некрополи. Така например в Хоталич са намерени необичайно голям брой многоредови огърлици; в Янтра – особени видове шапки; в Трапезица – сърма при торса. Възможно в случая се извява процес на обособяване на регионални носии. Въпреки че находките и данните съвсем не са малко, при обикновеното население възстановката на женския костюм, както и тази на мъжкия, е доста спекулативна, поради липсата на достатъчно количество достоверни изображения.

Обособени са пет вида забраждания. Две от тях – двуредовото и прочелникът – имат аналози при аристокрацията, като първото вероятно е в опростена форма, а второто, напротив, показва повече вариации при носенето. Изобщо прочелникът се очертава като най-популярен накит за всички съсловия. Останалите три типа са облодънни шапки, текстилно забраждане (възможно наследени от византийския период) и ниска шапка, регистрирана на този етап като единичен случай в с. Янтра. Всички забраждания предвиждат и сърмена украса, което свидетелства за достъпността на този материал през късното средновековие.

Облеклото за торса е четири типа. Един от тях възможно се припокрива с аристократичния сукманен тип, въпреки че наличието на

висящи ръкави не може да се докаже по археологически път. Несъвпадението в типове е очаквано, предвид пълната непрактичност в някои от облеклата на знатните дами. Останалите три типа включват прорязани горни дрехи (централно, странично и частично) и показват връзка както с византийския период, така и с мъжкия костюм. Номадският тип облекло, наследено вероятно още от ранното средновековие и до-обогатено през XI-XII в., продължава да се употребява и в късното средновековие, макар детайлите му да не подлежат на сигурно възстановяване. За това свидетелстват наблюденията на изследователи, според които няма разлика между находките в мъжки и женски гробове. Въпросното облекло по аналогии може да се приеме за кафтановидно, закопчавано с множество копчета и препасано с колан. Няма обаче данни за закопчаване с ширити, нито за двуредово закопчаване. Данните за колани и изобщо за пристягане в кръста при представителките на обикновеното население са значително повече, отколкото при нисшата аристокрация, при това става дума за разнообразни типове препасване: текстилен пояс с копчета, апликиран колан с катарам и завързан сърмен шнур.

Данните не позволяват да се правят изводи за разлика в облеклото на деца, девойки и омъжени жени.

**В заключение,** облеклото в средновековна България отразява политическите, военните и културните връзки и събития, през които преминава историята ѝ. Картината на облеклото през разгледания период не е хомогенна, а мозаична още от византийския период в зависимост от конкретното разположение на регионите, географската

близост с определени културни влияния, нашествията и заселвания на чужди етноси.

Въпреки че при официалните си презентации българските царе след 1185 г. следват модела на ромейските василевси, то царските съпруги спазват собствена линия на орнат, която само частично съответства на византийската. Съществува относителен канон в царската институция, но се наблюдава и постепенно отваряне на културата на облеклото към запада.

Облеклото на духовенството не се отличава от това на останалия източноправославен свят, като през XIV в. монасите с благороден произход носят разноцветни дрехи и дори ярки украшения като отражение на техния предишен висок социален статус.

При мъжете-висши аристократи византийският церемониален дрескод (хламидовият костюм и кавадият персийски тип) изглежда се спазва по-стриктно през XIII в. През XIV в. предписанията за цветове и украса се прилагат за дрехи, използвани и от останалите социални прослойки – традиционни кафтани или дори такива от монголски тип. Изглежда при жените през целия период на Второто царство се запазва хламидовият тип костюм, опростен и консервативен във времето, с изключение на забражданията. Докато облеклото на висшата аристокрация е сравнително застинало във времето, то при по-нисшите слоеве се наблюдава голямо разнообразие и еkleктичност в костюмните типове, поради липсата на задължителен канон.

За дребното болярство Второто царство е периодът на разцвет в усвояването на чужди и формирането на нови моди. Мъжките дрехи отчасти продължават и доразвиват тези от византийския период. Най-

устойчив се оказва кафтанът в различните му форми, но се появяват и други типове, някои под очевидно западно влияние, други с неясен генезис. Установено е по-лесното приемане на заемки в мъжкия костюм спрямо женския, и то преди всичко при военната прослойка като най-мобилната и контактна с външния свят, както и с достатъчно големи финансови възможности. В резултат мъжкия костюм показва значително разнообразие спрямо женския, но пък за сметка на ограничения брой типове дрехи при жените се наблюдават много вариации в отделните елементи – забраждане, ръкави и накити. Забележително е, че за разлика от мъжкия костюм, в женския привнесените външни елементи се преработват и съчетават с местни, при което се появява нов, еkleктичен тип.

За обикновеното население аристокрацията е обект на подражание, като определени елементи (например кафтанът и апликираният колан при мъжете; облодънната шапка, прочелникът и сукманеният тип дреха при жените) се повтарят при всички прослойки, с различно скъпо изпълнение в зависимост от материалните възможности. Същевременно при ниските социални слоеве промените настъпват по-бавно, може да се говори в по-голяма степен за запазване на традициите от Първото царство, а външните влияния се установяват по-трудно. Типовете мъжки костюми в голяма степен се припокриват за различните прослойки, докато при женските се наблюдава разминаване. Украсата за глава при всички нива на йерархия е изключително важна и неделима част от женското облекло.



Изложението завършва със списъци на използваната литература и на съкращенията.

**Приложение 1** съдържа речник на някои често използвани термини – такива със специфична употреба в рамките на това изследване и такива, касаещи владетелския орнат. В **Приложение 2**, следвайки структурата на текста и съобразно съсловното разделение на обществото, са представени общо 214 схеми, като под това се разбира: чертежи и опростени векторни рисунки на предполагаемото разположение на находките в гробове, предполагаеми модели на костюми от гробове и зле запазени портрети; дорисувани линейрно контури от стенописи, за да се онагледят силуетът на нарисуваните дрехи; дорисувани в опростен вид чрез компютърна програма стенописи; компютърни макети на орнаменти върху текстил и на разположението на приложения върху колани. Приложени са също три авторски рисунки, онагледяващи различните елементи от костюма от гроб 215а в базиликата в Дръстър. Документирани са резултатите от направените последователно експерименти, чрез изработване в няколко различни варианта на материални възстановки на женски украси за глава, долни ризи и начин на увиване на мъжки колан. Изработени са и няколко пълни костюма (епископски, аристократични, такива на обикновено население), като са приложени снимки на най-сполучливите измежду тях – девет броя пълни костюми и един брой представителна обратно-конишна женска шапка.



## СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ

1. Трудът е първото обобщаващо научно изследване по темата от 1974 г. насам. Полезността му се състои в съчетаването на стари и нови данни за портрети, некрополи, сфрагистични материали, непортретни изображения и писмени източници, свързани с българската средновековна история.
2. Представена е цялостна нова типология на светските костюми. Сортирани са както по пол (мъже и жени), така и по социално положение (царската институция, духовенство, висша и нисша аристокрация, обикновено население). Обособени са покриването и украсата на главата, облеклото за торса, при мъжете и обуването. Подобна подробна типология на българския средновековен костюм от посочения период, включваща всички съсловия и царската институция, се прави за първи път.
3. Подробно е разгледана и анализирана информацията за облеклото през византийския период, за да се изведе генезисът на българските късносредновековни костюми. Проследени са хронологически определени тенденции, каквито са модификацията на мъжките кафтани, женските забраждания и навлизането на висящите ръкави, и е преразгледан периодът им на възникване.
4. В светлината на последните находки е съпоставен костюмът на цариците, представен по печати и монети, с по-достоверната информация от домашните портрети. Това е допълнено също така от

сравнението с византийските августи и сръбските владетелки, което дава база за по-достоверни изводи за влиянията и линията на развитие. Освен наблюдаваната от предишни изследователи архаичност, регистрирана е и известна независимост спрямо константинополските модни течения.

5. Анализирани са в цялост костюмът на духовенството и са приведени доказателства за необичайното разнообразие от цветове, материали и украси не само по върховете на йерархията (патриарси и епископи), но и при монашеското облекло – мъжко и женско. Отчетена е известна връзка със светския костюм, проявена най-вече в облеклото на монахините.

6. Светският костюм на Второто българско царство е разгледан в контекста на общоевропейския такъв. Извършен е и по-голям обем сравнения, отколкото досега в литературата, със сръбски, кавказки, персийски, къснономадски и западни паметници. Разгледани са сведенията за етническо присъствие на арменци, грузинци, юдеи, яси, кумани и татари на българските територии, за оставените от тях материални следи, за облеклото им, както и за възможните техни влияния в българското облекло. Задълбочено са проследени западните влияния, изразяващи се в представителните колани и в някои видове дрехи при мъжете, украси за глава и шлейфове при жените; както и къснономадските влияния, наслагващи се на няколко отделни вълни и изразяващи се в няколко типа кафтани при военната аристокрация, прорязани горни дрехи и нови видове накити при жените. Направени са паралели със сръбския аристократичен костюм, който е сходен с

българския, но все пак в регионални вариации, а не като абсолютни съвпадения.

7. Подробно е разгледано облеклото на обикновеното население. Сборът от нови и стари данни показва, че то е по-пъстро и разнообразно спрямо досегашните представи. Установени са еkleктични костюмни типове и аксесоари, както и такива, наследени от предходните периоди. Приложени са допълнителни данни за подражание на облеклото на висшите прослойки.

8. Проследено е разграничаването на дрехите по полов и възрастов признак и е извършена съпоставка между облеклото на родители и деца при аристокрацията на база всички запазени портрети. При горните социални слоеве има ясна разлика между мъжко и женско облекло, докато при долните слоеве тя може да бъде размита. Изключение при висшите аристократи са някои властови символи, които биха могли да се повтарят при съпруг и съпруга. Не е установено сигурно разграничаване в обличането на млади момчета спрямо възрастни мъже. При жените е установено такова при украсата за глава, която в процеса на израстване и навлизане в детеродна възраст става по-сложна, с надграждане на елементи. Отново изключението са властовите символи, които при децата се повтарят, но са в по-ограничено количество спрямо възрастните.

9. Извлечена е максимум информация чрез компютърна обработка на използваните фотографии. Чрез увеличение на детайлите, филтриране на замърсяванията, наслагване на различни по време и качество фотографии, а също и чрез съпоставка с описания на очевидци са

възстановени с голяма достоверност редица неясни или несъхранили се до наши дни сцени, изображения, атрибути и детайли, важни за интерпретацията и цялостната реконструкция. Освен за по-нагледното представяне, това допринася за съхраняване на информацията и улеснява нейното ползване, тъй като част от средновековните фрески са изгубени, други са в лошо състояние, а трети теренно недостъпни или в специален режим на опазване, поради което на практика също изолирани и неизползваеми.

10. Изводите от изследването са онагледени и чрез няколко други вида визуализация на източниците и находките, което представлява на дадения момент най-пълното събиране на едно място на всички възможни извори за облеклото от разглеждания период. За първи път заедно са представени фотографии на оригинали, чертежи и компютърно изведени детайли, материални възстановки и авторски рисунки – общо 238 броя.

## СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. **Atanasova 2016 а.** The Headdress Of Three Female Ktitors' Portraits From Donja Kamernica. – Ниш и Византија. Зборник Радова XIV. Ниш, 2016, 383 – 394
2. **Атанасова 2016 б.** Възстановки на средновековното българско облекло (XIII – XIVв.). Варна, 2016
3. **Атанасова 2016 в.** Женските забраждания през Второто българско царство – варианти и визия. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 446 – 459
4. **Атанасова 2018.** Българската аристократка Арета – една некоронована принцеса. Анализ и възстановка на облеклото. – Епохи, том XXVI, кн. 2/2018. Велико Търново, 2018, 394 - 403
5. **Атанасова 2020 а.** Облеклото на българските духовни лица през XII – XIV в. Типологични паралели на Балканите в светлината на запазените портрети. – В: Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Велико Търново, 2020, част 2, 145-161
6. **Atanasova 2020 б.** The Insignia Of The Bulgarian Tsar Konstantin Tikh (1257-1277). Analysis And Typology. – Ниш и Византија. Зборник Радова XVIII. Ниш, 2020, 411 – 426

**7. Атанасова 2020 в.** За "номадската следа" в облеклото на аристокрацията през Второто българско царство. – В: От Залмоксис до Кетцалкоатл. Изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов. Велико Търново, 2020, 625-640

**8. Атанасова 2021.** Възстановка на благороднически костюми от епохата на Латинската империя. – В: Електронен сборник трудове под егидата на Сдружение "Филипопол", 2021